

הכנסת
מרכז מחקר ומידע

מסמך רקע לדיון בנושא :

הגנת אי-שפיות זמנית ואשפוז כפוי

מוגש לוועדת חוקה, חוק ומשפט

תמצית

מסמך זה הוכן כנייר רקע לדין בוועדת חוקה, חוק ומשפט בסוגיית אי שפיות זמנית ואשפוז כפוי. מטרת המסמך הינה להציג את המקורות הנורמטיביים, הרציונאליים ומספר ביקורות עיקריות בסוגייה. כמו-כן, מצורף לנייר זה תקציר עיקרי **פרשת פולונסקי**. פרשה משפטית בה אדם אשר רצח את אשתו, נשלח למספר הסתכלויות פסיכיאטריות שבסופן הוכרז על ידי בית המשפט כמי שפעל תחת אי שפיות זמנית ולכן אינו בר עונשין. לאחר הסתכלות שנמשכה כשנה (על פי צו של בית משפט) שוחרר פולונסקי לביתו. פרשה זו מצטרפת לפרשות נוספות אשר מהן עולה ביקורת משפטית וציבורית בשאלת הגנת אי-שפיות והצידוקים לה.

ככלל, **הגנת אי שפיות** קמה לנאשם כאשר בשעת מעשה הוא פעל מבלי יכולת להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו, כמו גם כאשר פעל תוך העדר אפשרות להימנע מעשיית המעשה. להגנה זו מספר רציונאליים עיקריים, ובהם: מרביתן של מטרות הענישה הפלילית (מניעה, הרתעה אישית, הרתעה כללית, וגמול) אינן רלבנטיות כאשר מדובר באדם הפועל מחוסר הבנה של מעשהו או בשל כורח פנימי שמקורו במחלת נפש. כמו כן, בבסיס ההגנה מונחת ההנחה כי אין זה צודק להעניש אדם על מחלה שפקדה אותו שלא באשמתו ושלא ברצונו. מנגד, קיימת ביקורת (משפטית וציבורית) על צידוקיה של הגנה זו. מרביתן של הביקורות נסובות סביב העדרו של קו ברור ומוגדר המבחין בין אדם הפועל מתוך שפיות הדעת (במובנו המשפטי) לבין אדם הפועל ממצב של חוסר שפיות. בנוסף, טוענים המבקרים כי במקרים רבים אין באפשרותם של הפסיכיאטרים לקבוע בוודאות כי אדם שלקה במחלת נפש לא ילקה בה שוב ויסקן את הציבור מחדש. יוצא, שאדם אשר ביצע עבירה חמורה כגון עבירת רצח, ונמצא חסר אחריות פלילית בשל העדר שפיות זמנית שפקדה אותו בעת ביצוע העבירה, מאושפז או נשלח להסתכלות בהוראת בית משפט, אך משוחרר בתום זמן קצר שכן הוא איננו חולה עוד. בשל קושי זה **העלתה הפרקליטות הצעה** להגדיר קבוצה חדשה של מי שעברו עבירה, נמצאו לא אחראים למעשיהם, והחלימו כעבור זמן קצר. קבוצה זו תוגדר, ותיקבע לגביה תקופה שבה יהיה עליהם להימצא בתנאי פיקוח ומעקב פסיכיאטרי.

סוגיית **האשפוז הכפוי**, אף היא, מעלה שאלות משפטיות וערכיות הנוגעות בסוגיות יסוד, כגון: האוטונומיה של הפרט על גופו ונפשו אל מול סמכות המדינה ושלוחותיה להתערב באוטונומיה זו, שאלות בדבר סמכותו של בית המשפט להכריע בנושאים בעלי אופי מקצועי-רפואי מובהק, האם מוצדק להורות על אשפוז כפוי למחלות נפש שמהותן לוקה בעמימות וחוסר בהירות רבה, וכך גם לגבי אופני הטיפול הרצויים, וכד'. מסמך זה מציג התייחסות תמציתית ביותר לשאלות אלו. בנוסף, מצ"ב **טבלת נתונים על אשפוזים מסוגים שונים** (אשפוז כפוי, אשפוז בהסכמה וכו') כפי שהתקיימו בשנת 1999. נתונים אלו פורסמו על ידי המחלקה למידע והערכה של שירותי בריאות הנפש.

יצוין, כי הכרזה על נאשם כמי שאינו נושא באחריות פלילית בשל אי-שפיות זמנית בעת ביצוע העבירה, אינה גוזרת את התוצאה של אשפוז כפוי. שכן, מהותה של אי-השפיות הזמנית הוא בהיותה ארעית. מבצע העבירה אינו (בהכרח) לוקה עוד במחלת נפש ועל כן אין צורך לאשפוזו.

1. הגנת אי שפיות זמנית

1.1 מקורות נורמטיביים ורקע כללי

סעיף 34 לחוק העונשין, תשל"ז – 1977 (להלן: החוק) קובע: " לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שעשה אם, בשעת מעשה, בשל מחלה שפגעה ברוחו או בשל ליקוי בכושרו השכלי, היה חסר יכולת של ממש - (1) להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו, או (2) להימנע מעשיית המעשה. "

סעיף 34 לחוק אימץ את הכללים שנהגו במשפט המקובל, המכונים כללי מקנוטן. הגנת אי-שפיות קמה כאשר על בסיס מחלת נפש (פסיכוזה) או על בסיס ליקוי בכושר השכלי, המבצע אינו מסוגל להבין את משמעות מעשיו, או אינו מבין את הפסול שבמעשים אלה. במסגרת תיקון מספר 39 לחוק העונשין, עיגן המחוקק את הדחף לאו בר-כיבוש בסעיף 34(2) לחוק, כחלק מהגנת אי-שפיות הדעת. משמעותו של דחף זה הינה התנהגות הכרתית, אך לא רצונית, הנכפית על מבצעה מתוך כורח נפשי או פנימי. זהו מצב בו אדם פועל במסגרת לחצים, שאין לו יכולת להתמודד איתם.

1.2 מהותה של הגנת אי-שפיות והצידוקים לה

הענקת פטור לחולה הנפש מאחריות למעשיו ומעונשין הריהו עקרון עתיק יומין ומשותף כמעט לכל שיטות המשפט הידועות לנו. אף במשפט העברי משולל חולה הנפש – המכונה במקרא "משוגע" ובמשנה ובתלמוד: "שוטה" מכל כשרות משפטית: "פטור מן המצוות ומן העונש ואין קניינו קניין ואין ממכרו ממכר"¹.

- ככלל, לענישה הפלילית ארבע מטרות עיקריות:
1. הגנת הציבור על ידי בידודו של הנאשם.
 2. תיקון הפרט והרתעתו ממעשי עבירה נוספים.
 3. הרתעת הציבור בכללותו.
 4. מידה כנגד מידה (גמול).

אחד הרציונאלים העומדים בבסיסה של הגנת אי-שפיות, נעוצה בהנחה כי מרביתן של מטרות הענישה (כפי שצוינו לעיל) מאבדות מנפקותן לגבי אדם המבצע מעשיו מבלי להיות מודע לפסול העומד ביסודם או לחילופין מתוך העדר אפשרות להימנע מעשייתם:

¹ רש"י, מסכת חגיגה ג', ד"ה "איזהו שוטה".

כאשר המדובר בחולה נפש אין לעונש הרגיל כל **ערך מחנך או מרתיע** לגביו שהרי בשל מחלתו אין בכוחו לכוון התנהגותו כשהוא תחת השפעת מחלתו. אף מן הבחינה של "מידה כנגד מידה" (גמול), קיים קושי מוסרי בהענשת אדם שלא פעל מתוך בחירה חופשית אלא בגין מחלה שהשתלטה עליו שלא באשמתו ושלא ברצונו. באשר לעקרון **ההרתעה הכללית**, הרי שיסוד זה כפוף ונסוג (הן מהבחינה העיונית והן מהבחינה הפרקטית) בפני השיקול והצידוק המוסרי. ולבסוף, מטרת **ההרתעה האישית**, אף היא, אינה רלבנטית שכן יראת העונש אינה יכולה למנוע מאדם מלחלות במחלת רוח או למנוע מהמחלה מלהחליש את כוח שליטתו של החולה בעצמו.²

לסיכום: ההצדקות להגנת האי שפיות מבוססות על שלושה נימוקים עיקריים:
נימוק משפטי: מחלת נפש מבטלת את רצונו החפשי של אדם, ואין המשפט מייחס אשם לאדם שעשה מעשה שלא מתוך רצונו החופשי אלא כתוצאה ממחלת רוח שגברה עליו.
נימוק מוסרי: אין זה צודק להטיל עונש על מי שפעל כתוצאה מטירוף-דעת מאחר שהענשה זו כמוה כהענשת אדם על עצם מחלתו.
נימוק תכליתי: אין כל טעם להעניש חולה-נפש מאחר שאין בכוחו של העונש ללמד לקח ולהרתיע הן את החולה והן את דומיו. לאיים על אדם כזה בעונש הרי זה כמו "להעניש אדם על שאיננו מרים משקולות שאין בכוחו להזיזם ממקומם"³.

1.3 מחלוקות בסוגיית הגנת האי-שפיות

חילוקי הדעות בשאלת הגנת האי-שפיות אינן נוגעות (על פי רוב) בשלילת העיקרון על-פיו חולה הנפש פטור מאחריות ומעונש למעשיו, אלא מתרכזות בשאלה **מיהו חולה נפש** שאותו יש לראות כפטור מאחריות, ומה הן התכונות הנדרשות כדי שמחלת נפש תפטור את נושאה מאחריות כלפי החוק.

להלן מספר קשיים עיקריים העולים מהגנת האי-שפיות:

- רבים הגורסים כי אין קו תחום ברור וקבוע בין האדם הנורמלי מזה והבלתי נורמלי מזה, אלא ישנם הבדלים רבים לאין ספור בין הצורות השונות של ליקויי הנפש, הן באשר למהותן והן באשר למידת עצמתן והשפעתן על אופיו המיוחד של החולה הנידון. ואכן, במקרים רבים **מתגלות מחלוקות מהותיות בין פסיכיאטרים שונים** אף לגבי אותו אדם עצמו (ראה פרשת פולונסקי שלהלן). חילוקי דעות אלו מטילים צל כבד (הן מבחינה משפטית והן בעיני הציבור) על פטירת עברייני מאחריותו הפלילית בשל מחלתו.
- חוסר הבהירות הפסיכיאטרית בשאלת אחריותו הפלילית של עברייני נוגעת גם **בשאלת מסוכנותו העתידית (הפוטנציאלית)**. שיחוררו של אדם מעונש מביא במקרים רבים לכך שהעברייני חוזר לחברה לאחר זמן קצר של אישפוז (ראה מקרה פולונסקי שלהלן). במצב

² ד"ר יעקוב בזק, אחריותו הפלילית של הלקוי בנפשו, הוצאת קריית ספר, ירושלים 1985. עמ' 3-10.
³ סטפן, היסטוריה של החוק הפלילי II, עמ' 171-172.

דברים זה, החברה עלולה להיות חשופה לפגיעות נוספות מצידו של מבצע העבירה. ובכך נשללת מטרת המניעה שבענישה.

בין כלל מטרות הענישה קיימת גם התייחסות לצורך של הקורבן (ושל החברה בכללותה) להעניש את החוטא. מעשית, ככל שגדול הפשע, כך מתגברת שאיפת ההענישה. פטירת העבריין מעונשו מתעלמת מהצורך הפרטי והציבורי שבהענישת העבריין על מעשיו ובכך מאיינת ומתעלמת מצורך זה.

2. אשפוז כפוי

2.1 מקורות נורמטיביים

חוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א – 1991, (להלן: חוק טיפול בחולי נפש) קובע: **סעיף 15(א)** - הועמד נאשם לדין פלילי ובית-המשפט סבור, אם על פי ראיות שהובאו לפניו מטעם אחד מבעלי הדין ואם על-פי ראיות שהובאו לפניו ביוזמתו הוא, כי הנאשם אינו מסוגל לעמוד לדין מחמת היותו חולה, רשאי בית-המשפט לצוות שהנאשם יאושפז בבית חולים או יקבל טיפול מרפאתי...

סעיף 15(ג) – לא ייתן בית משפט צו כאמור אלא לאחר קבלת חוות דעת פסיכיאטרית, ולצורך כך יצווה כי הנאשם יובא לבדיקה פסיכיאטרית. הודיע הפסיכיאטר המחוזי לבית-המשפט כי לא ניתן לערוך את הבדיקה הפסיכיאטרית אלא בתנאי אשפוז, רשאי בית-המשפט לצוות על אשפוזו של הנאשם לשם עריכת בדיקה והסתכלות, לתקופה שיקבע בצו.

סעיף 15(ו) - על החלטת בית-משפט להוציא צו-אשפוז ניתן לערער כדרך שמערערים על הרשעה בפלילים.

סעיף 28 - חולה המאושפז על-פי צו בית-משפט תדון הוועדה הפסיכיאטרית בעניינו לפחות אחת לשישה חודשים, וכן רשאית היא לדון בעניינו בכל עת אם ביקש זאת החולה או המנהל.

סעיף 29 - החולה, קרובו וכן היועץ המשפטי לממשלה רשאים לערער על החלטה של ועדה פסיכיאטרית בפני בית המשפט המחוזי.

2.2 היחס שבין הכרזה על אדם כמי שפעל תחת אי שפיות זמנית לבין אשפוז כפוי:

האשפוז הכפוי אינו תוצאה נגזרת של הגנת אי-שפיות זמנית. מהותה של אי-שפיות זמנית היא בכך שהמעשה שביצע הנאשם נעשה תחת השפעה זמנית של מחלת נפש. קרי, הנאשם אינו סובל ממחלה זו עוד. מכאן, שהכרזה על נאשם כמי שפעל תחת אי-שפיות זמנית אינה מחייבת מתן צו אשפוז.

2.3 מספר דילמות בסוגיית האשפוז הכפוי

המרת עונשו של אדם באשפוז כפוי ומהותו של אשפוז זה, מעוררת תהייה וביקורת מצד גורמים משפטיים וציבוריים שונים. להלן עיקרי הטענות:

- מי הוא זה שצריך להחליט בשאלה רפואית שהיא בעלת השלכות משפטיות? גורמים רפואיים או גורמים משפטיים? (בפועל, בית המשפט הוא המוסמך להחליט בדבר אשפוז כפוי לאור חוות דעת פסיכיאטריות שקיבל. קרי, בית-המשפט מהווה את הגורם המכריע).
- כיצד ניתן לאשפוז חולה-נפש בכפיה כאשר עצם ההגדרה של מחלת נפש שנויה במחלוקת?
- כיצד ובאיזו מידה מתיישבת החובה לכבד את האוטונומיה של הפרט עם אשפוז כפוי?
- הפסיכיאטרייה, לדעת רבים, אינה מדע מדויק וככזו, אינה מספקת קריטריונים ברורים וחד-משמעיים לדרכי הטיפול הרצויות. הקושי מתעורר בעיקר "במקרי גבול" הבעייתיים לא רק מבחינת האבחנה הרפואית, אלא גם מבחינת הדרך הטיפולית, המוגבלת על ידי מסגרת האפשרויות הקבועות בחוק⁴.

2.4 נתונים כלליים על אשפוזים כפויים בישראל לשנת 1999

מצ"ב מדגם של נתונים כלליים על סוגים שונים של אשפוזים, מספרם, נתוני התפלגותם לשנת 1999 כפי שפורסמו על ידי המחלקה למידע והערכה של שירותי בריאות הנפש (לא עלה בידינו להשיג נתונים של שנים נוספות).

3. פרשת מיכאל פולונסקי

3.1. עיקרי הפרשה

מיכאל פולונסקי רצח את אשתו בדקירות סכין בכל חלקי גופה בעת שישנה. על פי גרסתו, איבד פולונסקי את שפיות דעתו למשך מספר שניות בהן דימה את אשתו לשטן, חזיר ומפלצת שעליו להרגה. מעברו של הנאשם עולה כי פולונסקי שירת כמפקד צוות במשטרת ביבוביז'אן, והינו משפטן בהשכלתו.

בית המשפט שלח את הנאשם **לארבע הסתכלויות פסיכיאטריות** :

1. במרכז לבריאות הנפש "שער מנשה" קבעו הרופאים כי הנאשם כשיר לעמוד לדין. באשר למצבו בשעת ביצוע המעשה, קבעו כי: **"אין ברשותנו את כל המידע הנדרש כדי לאבחן את המצב בוודאות"**. כמו כן קבעו כי: **"ההשערה היא שמדובר בהפרעה חריפה וקצרה... שלפי אחד מהמקורות הספרותיים יכולה לגרום להזיות ראייה וסימנים אחרים החולפים לאחר זמן קצר... השערתנו היא כי הנבדק פעל בהשפעת הפרעה נפשית חמורה, לא היה מסוגל להבין את אשר הוא עושה..."**

2. במרכז בריאות הנפש "באר יעקב" נקבע כי: **"אין כל ממצא קליני או עובדתי שיכול להצביע על מצב פסיכוטי בעת ביצוע הרצח"**.

3. בחוות דעת שלישית שניתנה על ידי רופאי בית החולים "כפר-שאול" נקבע: **"מר פולונסקי לא היה מודע למעשיו בעת ביצוע העבירה המיוחסת לו ולא היה אחראי למעשיו... הוא סבל מהפרעה פסיכוטית זמנית וחולפת. במצבו היום, אין הוא סובל ממחלת נפש..."**

לאחר עיון בתיק ובשלושת ההסתכלויות שנערכו בנאשם, הופתע הפסיכיאטר המחוזי לגלות שחלק מהרופאים קיבלו את גרסתו של הנאשם כפי שהיא, ללא עדים, ללא ממצאים חיוביים בתצפיות, וללא כל הוכחה רפואית לאמיתו גרסתו. הפסיכיאטר המחוזי גם הצביע על מקרה דומה מהספרות המקצועית, שהנאשם כשוטר ומשפטן היה מודע לקיומו ועשוי היה לאמץ אותו כדי לחסות בצל ההגנה. המלצתו של הפסיכיאטר המחוזי הייתה לערוך הסתכלות נוספת בנאשם.

4. בהסתכלות הרביעית שנעשתה על ידי צוות רפואי מיוחד נקבע: **"לאחר התלבטויות לא מעטות, ועל סמך קיומה של פסיכופתולוגיה של ממש, והיעדר מניע גלוי למעשה המיוחס**

⁴ ד"ר יעקוב בזק, אחריותו הפלילית של הלקוי בנפשו, הוצאת קריית ספר, ירושלים 1985. עמ' 3-10.

לנאשם, הגענו למסקנה כי בעת ביצוע המעשה היה הנאשם שרוי בדיכאון שעצמתו לא הגיע לממדים פסיכויטיים, דהיינו הוא לא סבל ממחלת נפש".

על אף חוות הדעת האחרונה, החליטה פרקליטות מחוז חיפה למשוך ידה מהתיק ונתנה הסכמתה לכך שבית-משפט יכריז כי הנאשם אינו בר-עונשין. בית המשפט הורה לקבוע טיפול מתאים לנאשם.

בעקבות החלטת בית-משפט, שלח הפסיכיאטר המחוזי מכתב לשופטי בית המשפט בזו הלשון: **"אודה לכם אם תוכלו להעיר את עיני כיצד אוכל כרופא לשלוח אדם שאינו חולה לטיפול שאינו זקוק לו כלל".**

תוצאת ההליך בכללותו: הנאשם ברצח אישתו שוחרר לביתו לאחר הליך הסתכלות שנמשך כשנה.

3.2 הבעיה המשפטית:

פרשת פולונסקי מהווה מקרה משפטי שבו הנאשם טוען לאי-שפיות זמנית בעת ביצוע המעשה, אך נמצא שפוי בדעתו לאחר המעשה. בשל מצב זה, לא ניתן להרשיע את הנאשם בגין המעשה, אך גם לא ניתן לאשפזו מאחר ועתה הוא בריא בנפשו. שכן, אי שפיות זמנית בשעת ביצוע המעשה אינה גוזרת (כאמור) את המשך קיומה של מחלת הנפש. ועל כן, אינה בהכרח מצריכה אשפוז.

במכתב שנשלח על ידי פרקליטת מחוז צפון, עו"ד אסתר חומש גופר, לפרקליטת המדינה, נטען כי המצב המשפטי (כפי שתואר לעיל) מאפשר למבצעי פשעים, גדולים כקטנים, להימלט מין הדין, וזאת משום **"שאין כל מדד אובייקטיבי וברור שיסביר הן את ההתרחשות הפלילית הקודמת והן את הפוטנציאל העשוי לעורר מעשה כזה בעתיד"**. נוצר מצב בו נאשם בעבירת גניבה מאושפז 5 שנים, ואילו אדם שנשפט על רצח מאושפז לשנה אחת בלבד. החוק אינו מבדיל בין מקרה רצח לגניבה (לדוגמא), והנאשם משוחרר משהחלים ממחלתו.

3.3 הצעתה של פרקליטת מחוז צפון, עו"ד אסתר חומש-גופר, לפתרון הבעיה:

יש להגדיר וליצור **קבוצה חדשה** של מי שעברו בפועל עבירה ונמצאו כלא אחראים למעשיהם, ואשר במהלך תקופה קצרה החלימו. לקבוצה זו יש להקים מתחם פסיכיאטרי חדש בבית החולים, אשר יועד למי שאינם חולים אך עליהם להימצא בתנאי פיקוח ומעקב פסיכיאטרי, לתקופה שתיקבע לכך.